

Rodzaje bodźców pozytywnych w prawie

Abstrakt

Przedmiotem pracy są bodźce pozytywne w prawie. Jest to tematyka, która dopiero w ostatnim okresie stała się przedmiotem bliższego zainteresowania nauki prawa, w szczególności teorii prawa. Bodźce pozytywne w prawie niewątpliwie mają związek z regulacjami prawnymi odwołującymi się do sankcji pozytywnych, jak również do gratyfikacji, znanych prawu gospodarczemu oraz prawu pracy. W pracy podano przykłady bodźców o charakterze materialnym, niematerialnym, mieszanym, do których odwołuje się prawo. Współczesne prawo w coraz większym zakresie uznawane jest za technikę stosującą coraz bardziej skomplikowane i wyrafinowane sposoby oddziaływania na adresatów, co znalazło swoje odzwierciedlenie w pracy.

Niewątpliwie rację miał Jeremy Bentham, prekursor utilitaryzmu, który pisał iż przykrość i przyjemność są podstawowymi motywami ludzkiego zachowania¹. Dlatego regulacje prawne i związana z nimi nauka prawa nie mogą skupiać się w zakresie regulowania określonego zachowania i badań z tym związanych na jednej stronie zjawiska, to jest przykrości, a pomijając drugą stronę zjawiska, to jest przyjemność. Na marginesie należy stwierdzić, iż historycznie rzecz biorąc, prawo stanowione przez władców było prawem przykrości, albowiem nakładało obowiązki na poddanych pod groźbą kary. Przywileje (przyjemność) dotyczyły nielicznych. Dopiero XX wiek kojarzony jest z rozwojem praw na rzecz obywateli, gwarantowanych w konstytucjach, a następnie w prawie międzynarodowym publicznym. Należy przy tym podkreślić, iż po drugiej wojnie światowej regulacje prawne w znacznej mierze rozszerzyły tak zwane prawa socjalne przyznane obywatelom, szczególnie w Europie.

Zagadnienie bodźców pozytywnych, sankcji pozytywnych, nagród prawnych nie było jak dotąd szerzej podejmowane w nauce prawa². Problem ten, aczkolwiek dostrze-

¹ J. Bentham, *Wprowadzenie do zasad moralności i prawodawstwa*, tłum. B. Nawroczyński, Warszawa 1958, s. 150-153.

² Problem ten był przedmiotem zainteresowania autora niniejszego tekstu – patrz J. Niesiołowski, *Nagrody jako element systemów normatywnych*, „Państwo i Prawo” 1983, nr 11; J. Niesiołowski, R. Paszkiewicz, *Zagadnienie przymusu w prawie*, „Państwo i Prawo” 1989, nr 10, s. 59-60; J. Niesiołowski, *Nagrody w prawie*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2002, tom IX. Zagadnienie to dostrzega również L. Morawski, *Główne problemy współczesnej filozofii prawa – prawo w toku przemian*, Warszawa 1999. Należy zwrócić także uwagę na obecne badania dotyczące sankcji pozytywnych prowadzone przez Pawła Chmielnickiego

gany zarówno przez teoretyków prawa, jak i przedstawicieli nauk dogmatyczno-prawnych³, jest albo ujmowany marginalnie, albo zagadnienie nagród w prawie jest sprowadzane pod względem swojej istoty do kar. Tak na przykład Z. Ziemiński trafnie dostrzega występowanie nagród na gruncie takich działów prawa, jak prawo gospodarcze czy prawo pracy, jednocześnie pisze o technice sankcjonowania poprzez odmawianie nagrody⁴. Takie podejście wydaje się niewłaściwe, gdyż poza zakresem badań pozostaje całe spektrum zagadnień związanych z występowaniem w prawie sankcji pozytywnych. Zagadnienie to w obecnych czasach zdaje się nabierać istotnego znaczenia.

Rozważania zawarte w niniejszej pracy zacząć wypada od kwestii terminologicznych. W niniejszym rozdziale operuję pojęciem „bodźce pozytywne”, co może sugerować ujęcie tematu w sposób psychologiczny, albowiem termin „bodziec” (ewentualnie „wzmocnienie”) jest podstawowym pojęciem z zakresu psychologii behawioralnej⁵. Psychologia ta w pewnym uproszczeniu uznaje, że zachowanie człowieka wyznaczone jest przez bodźce pozytywne – szeroko rozumiane nagrody, lub bodźce negatywne – szeroko rozumiane kary⁶. Wbrew tytułowi rozdział niniejszy nie ma na celu tworzenia behawioralnej koncepcji prawa, chociaż takie próby były podejmowane.

Nieco innym terminem jest posłużenie się nazwą nagrody w prawie. Zaproponowane rozwiązanie jest prowokacyjne, gdyż prawo w znaczeniu potocznym, jak również naukowym kojarzone jest z siłą, przymusem, karą. Wobec powyższego brak miejsca dla nagród w porządku normatywnym, jakim jest prawo. Te podane powyżej cechy mają między innymi odróżniać prawo od innych systemów normatywnych. Na pierwszy rzut oka nagrody nie mają nic wspólnego z prawem. W tym miejscu należy wyjaśnić, że prawo odnosi się w znakomitej większości przypadków do przeciętnych standardów ludzkich zachowań, natomiast nagrody kojarzone są w języku potocznym z zachowaniem „ponad przeciętnym”, którego konsekwencją jest szczególne wyróżnienie zwane nagrodą. Wobec powyższego posłużenie się terminem nagrody w prawie jest szczególną próbą wywołania problemu, który pozostaje poza zakresem badań znacznej części nauki prawa, która koncentruje swoje badania nad przymusem w prawie, ujmowanym jednostronnie przez pryzmat sankcji prawnych, rozumianych jako kary. Na marginesie można

i grupę młodych naukowców z nim związanych. Por. M. Stahl, R. Lewicka, M. Lewicki (red.), *Sankcje administracyjne*, Warszawa 2011; P. Chmielnicki (red.), *Pochodzenie, tworzenie i efektywność prawa*, Warszawa 2014.

³ Por. M. Cieślak, *Środki przymusu na tle systemów bodźców prawnych w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1960, nr 7, s. 91; W. Masewicz, *Środki dyscyplinujące pracownika*, Warszawa 1981, s. 81-91.

⁴ Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 442-443.

⁵ Należy zauważyć, iż Arthur S. Reber i Emily S. Reber w *Słowniku psychologii*, tłum. polskie wydanie pod redakcją I. Kurcz, K. Skarżyńska, Warszawa 2005, wymieniają 10 znaczeń terminu „wzmocnienie” który to termin utożsamiany jest z nazwą „bodziec”.

⁶ J. Kozielecki, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Warszawa 2000, s. 19-84.

zauważyć, iż współczesnemu prawu znane jest również prawo miękkie, w ramach którego mogą występować *leges imperfectae*.

Czasami można znaleźć literaturze termin „gratyfikacje prawne” na określenie korzyści przyznanych adresatom przez prawo w przypadku zachowań zgodnych z prawem. Tak na przykład L. Morawski pisze: „Aby więc skłonić adresatów normy do jej przestrzegania, normodawcy zwykle ustanawiają określone sankcje lub gratyfikacje. Sankcja jest to dolegliwość, którą poniesie adresat normy na wypadek gdyby nie zachował się zgodnie z normą, gratyfikacja to z kolei nagroda, którą otrzyma w sytuacji, gdy zachowa się zgodnie z normą”⁷. Należy zauważyć, iż termin „gratyfikacja” w Polsce jest terminem z zakresu języka prawnego, albowiem takim pojęciem posługuje się rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 18 marca 2014 r. w sprawie gratyfikacji urlopowej żołnierzy zawodowych⁸. Posłużenie się terminem „gratyfikacja” może być o tyle niefortunne, że termin ten kojarzony jest przede wszystkim z prawem pracy, a tym samym pole badań byłoby ograniczone tylko do wymienionej dyscypliny prawa.

Najbardziej właściwym terminem na określenie korzyści przyznanych przez prawo wydaje się nazwa „sankcje pozytywne”. Takim terminem posługuje się P. Chmielnicki, który badając tradycyjne rozumienie sankcji w teorii prawa, dochodzi do wniosku, iż analizowanie zagadnienia sankcji pozytywnych w prawie nie powinno budzić obaw. Sankcje pozytywne, rozumiane jako pewne korzyści przyznane przez prawo, są dla istoty oddziaływania za pomocą prawa równie naturalne i funkcjonalne, co sankcje negatywne. Sankcje pozytywne to takie same instrumenty upowszechniania i ochrony norm (reguł działania), co sankcje negatywne. Jedne i drugie sankcje są uruchamiane przez władzę zbiorowości (najczęściej państwową) i właśnie to odróżnia prawo i sankcje prawne od innych instytucji⁹. Za używaniem takiego terminu przemawiają co najmniej dwa argumenty. Po pierwsze nauki pozaprawne, takie jak nauki polityczne, socjologia, psychologia, etyka, na określenie skutków zachowań zgodnych z normami społecznymi będących przedmiotem zainteresowania tych nauk używają pojęcia „sankcje pozytywne”¹⁰. Tym samym nastąpiłoby ujednolicenie terminologii w ramach prawa i innych nauk społecznych. Po drugie użycie nazwy „sankcje” jest w jakimś mierze zgodne z dotychczasową terminologią wypracowaną w naukach prawnych, które powszechnie używają tego terminu. Należy jednak pamiętać, iż pojęcie „sankcja” w naukach prawnych niemal powszechnie kojarzone jest z zachowaniami niezgodnymi z prawem, które wywołują

⁷ L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, wyd. VIII, Toruń 2004, s. 30.

⁸ Dz. U. 2014 poz. 411.

⁹ P. Chmielnicki, *Istota i rodzaje sankcji administracyjnych*, [w:] M. Stahl, R. Lewicka, M. Lewicki (red.), *op. cit.*, s. 31-44.

¹⁰ Zob. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 221-222, H. Jankowski, *Etyka*, Warszawa 1975, s. 13-14; J. Paśnik, [w:] P. Chmielnicki (red.), *op. cit.*

negatywne konsekwencje prawne. Nadto niektórzy etymologię słowa „sankcja” wywodzą od łacińskiego słowa *sanguis*, które w języku łacińskim oznacza między innymi krew, co kojarzone jest z bólem, cierpieniem i generalnie czymś nieprzyjemnym¹¹. Z powyższych względów może tu dochodzić do sporów i nieporozumień naukowych. Należy jednak zauważyć, że odwołanie się do terminu „sankcje pozytywne” zmienia perspektywę spojrzenia na prawo. Mianowicie z sankcjami negatywnymi mamy do czynienia, gdy prawo nie zadziałało skutecznie w stosunku do adresata. Natomiast sankcje pozytywne uruchamiane są w przypadku zachowań zgodnych z prawem.

W niniejszym rozdziale, dostrzegając pewne różnice terminologiczne, będę przeimennie posługiwał się terminami „bodziec”, „nagroda” i „sankcje pozytywne”.

Nie ulega wątpliwości, iż współczesne prawo na poziomie krajowym i ponadkrajowym w zakresie swojej formy znacznie różni się od prawa, które występowało chociażby w XIX wieku. We współczesnej teorii prawa zwraca się uwagę na specyficzną koncepcję prawa traktującą prawo jako technikę¹². W koncepcji tej prawo uznawane jest za instrument celowego sterowania procesami społecznymi. Zwraca się przy tym uwagę, że ze względu na zmianę funkcji prawa staje się ono często instrumentem kompensacji i korekt, przywracania zagrożonej równowagi i stymulatorem rozwoju¹³. L. Morawski, pisząc o ujmowaniu prawa jako techniki, podkreśla, że współcześnie obok sterowania twardego, czyli przez nakazy lub zakazy, za których pośrednictwem prawodawca określa, do jakich celów powinniśmy dążyć lub za pomocą jakich środków je realizować, można wyróżnić też sterowanie miękkie. W tym ostatnim przypadku prawodawca nie mówi wprost, jak należy się zachować, ale stymuluje adresatów przez określone bodźce do podejmowania określonych działań. Przykładem tej formy sterowania może być stosowanie różnego rodzaju ulg, zwolnień, subwencji oraz nagród¹⁴. Dostrzeżenie nowych tendencji w prawie doprowadziło nawet do wniosku o przechodzeniu systemów prawa we współczesnych państwach demokratycznych od systemów represyjnych operujących głównie zakazami i sankcjami negatywnymi do systemów promocyjnych, w których główną rolę odgrywają nakazy i gratyfikacje¹⁵. Ujmowanie prawa jako techniki zmusza współczesnego prawodawcę do stosowania coraz bardziej wyrafinowanych metod prawnych oddziaływania na zachowania adresatów. Znajduje to swój wyraz w formie wypowiedzi prawodawcy, które w wielu wypadkach odstają od klasycznych norm prawnych przewidujących obowiązki w postaci nakazów i zakazów, jak również w sposobach za-

¹¹ K.M. Klein, *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1956.

¹² L. Morawski, *op. cit.*, s. 39-77.

¹³ P. Ewald, *A Concept of Social Law*, [w:] *Dilemmas of Law*, European University Institute, Berlin 1985 [za:] L. Morawski, *op. cit.*, s. 48.

¹⁴ L. Morawski, *op. cit.*, s. 56.

¹⁵ N. Bobbio, *The Promotion of Action of Modern State*, [w:] G. Hughes (ed.), *Law Reason and Justice*, New York-London 1969, [za:] L. Morawski, *op. cit.*, s. 57.

bezpieczenia realizacji norm prawnych. Te „nieklasyczne normy” prawne niczego nie nakazują i nie zakazują, a stwarzają tylko możliwości prawne, które wykorzystane przez adresata wywołują skutek w postaci nagrody (szeroko rozumianej korzyści). Uważna analiza tekstów prawnych prowadzi do wniosku, że współczesny prawodawca coraz częściej odwołuje się do szeroko rozumianych korzyści celem skłonienia adresatów do zachowań zgodnych z zamiarem prawodawcy. W konsekwencji w prawie pojawiają się sankcje pozytywne stanowiące swoiste nagrody. Analiza takich działów prawa, jak szeroko rozumiane prawo gospodarcze, prawo administracyjne, prawo socjalne, prawo podatkowe, dostarcza licznych przykładów odwoływania się przez prawodawcę do bodźców pozytywnych i szeroko rozumianych nagród¹⁶.

Próba klasyfikacji sankcji pozytywnych w prawie w oparciu o materiał normatywny nie jest sprawą prostą, poniżej jednak w sposób wybiórczy postaram się dokonać pewnej klasyfikacji sankcji pozytywnych z teoretycznoprawnego punktu widzenia. W tym miejscu należy zwrócić uwagę, iż na wstępie można wyróżnić tak zwane sankcje pozytywne wewnętrzne, pochodzące od samego adresata normy, przejawiające się w postaci dumy i zadowolenia w przypadku zachowań zgodnych z prawem oraz sankcje pozytywne zewnętrzne, pochodzące z innych źródeł niż adresat norm. Wydaje się, iż sankcje pozytywne wewnętrzne będą odgrywały istotną rolę dla adresatów norm przejawiających tak zwaną postawę legalistyczną względem prawa. Natomiast adresaci o postawie oportunistycznej względem prawa będą kalkulować swoje zachowanie w odniesieniu do norm prawnych, uwzględniając kwestię zysków i strat, przy czym kwestia zysku posiada istotny związek z nagrodami w prawie. Przedmiotem zainteresowań niniejszej pracy są sankcje zewnętrzne, to jest zapowiadane przez prawodawcę, albowiem badanie sankcji wewnętrznych wymaga pogłębionych badań psychologicznych.

Swoistą próbę opisu i klasyfikacji pozytywnych sankcji prawnych podjął J. Paśnik na podstawie trzech dziedzin prawa, mianowicie: prawa karnego, prawa administracyjnego i prawa cywilnego, formułując bardzo ciekawe wnioski w odniesieniu do sankcji pozytywnych występujących w wymienionych działach prawa¹⁷. Ze względu na charakter rozdziału nie sposób omówić ustaleń poczynionych przez autora, dlatego odsyłam do wskazanej literatury.

Z mojej strony chciałbym zaproponować bardzo prosty podział sankcji pozytywnych spotykanych w materiale normatywnym na sankcje o charakterze materialnym (majątkowym), sankcje o charakterze niematerialnym (niemajątkowym) i sankcje pozytywne o charakterze mieszanym. Jeżeli chodzi o sankcje pozytywne o charakterze ma-

¹⁶ Por. J. Niesiołowski, K. Zeidler, *Nagrody w prawie finansowym*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2007, tom XVI.

¹⁷ J. Paśnik, *op. cit.*, s. 164-169.

jątkowym, to chciałbym zwrócić uwagę, że szczególnie po transformacji ustrojowej, jaka miała miejsce w Polsce w roku 1989, polski prawodawca w zakresie szeroko rozumianego prawa gospodarczego często odwoływał się do szeroko rozumianych nagród prawnych. Należy tu zwrócić uwagę na regulacje prawne, które przewidywały dla inwestorów zagranicznych (spółek z ograniczoną odpowiedzialnością) ulgi w postaci braku konieczności zapłaty podatku dochodowego w okresie trzech lat. Polskie prawo po roku 1989 przewidywało również ulgę inwestycyjną dla inwestorów polskich oraz czasowe zwolnienie podatkowe dla podmiotów po raz pierwszy rozpoczynających działalność gospodarczą. Należy zwrócić uwagę, iż dużą rolę odegrała tak zwana duża ulga budowlana na budowę domu (odliczenie wydatków od podatku dochodowego) czy mała ulga budowlana na remont mieszkania (odliczenie wydatków na remont mieszkania). W Polsce aktualnie wyraźnie obserwujemy ograniczanie katalogu nagród (ulg) w prawie podatkowym. Najistotniejsze ograniczenia to właśnie zniesienie dużej i małej ulgi budowlanej, zniesienie ulgi inwestycyjnej, zniesienie zwolnień podatkowych dla osób rozpoczynających działalność gospodarczą. Przeciwnicy ulg zwykle wskazują na możliwość nadużyć, jak również naruszenie zasady równego traktowania obywateli (ulg dla bogatych). Wydaje się, że są to argumenty chybione. Bilans wynikający z pozytywnych skutków działania nagród w porównaniu z ewentualnymi nadużyciami może okazać się korzystny. Równe traktowanie obywateli nie może polegać na równaniu w dół. Stosowanie nagród pobudza procesy gospodarcze, stwarzając jednocześnie miejsca pracy i pomnażając dochód narodowy.

Ta kontestacja nie może prowadzić do wniosku, iż aktualnie obowiązujące prawo nie przewiduje sankcji pozytywnych (nagród). Tytułem przykładu można wskazać na regulacje prawne związane z programem 500+. Nawiązując do wcześniejszych wywodów należy wskazać, że regulacje te nie nakazują rodzicom posiadania dzieci, stwarzają jednak możliwość prawną w przypadku posiadania dzieci uzyskania nagrody w postaci świadczenia pieniężnego. Dużą rolę zdaje się odgrywać nagroda prawna w postaci dofinansowania wkładu własnego na mieszkanie dla młodych małżeństw i innych podmiotów spełniających warunki umożliwiające dofinansowanie. Cały katalog nagród prawnych przewidziany jest w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 12 stycznia 1991 r.¹⁸.

Nie sposób w niniejszym rozdziale omówić wszystkich nagród materialnych przewidzianych przez prawo, a podane przykłady stanowią tylko pewną próbę egemplifikacji.

Nagrody o charakterze niematerialnym spotykamy przede wszystkim w ustawie o orderach i odznaczeniach, która formułuje kryteria otrzymania określonego orderu lub odznaczenia. Należy przy tym zauważyć, iż spełnienie tych kryteriów nie powoduje

¹⁸ Patrz J. Niesiołowski, K. Zeidler, *op. cit.*

automatycznie uzyskania prawa do orderu lub odznaczenia, gdyż w podanym zakresie konieczny jest stosowny wniosek, który warunkuje podjęcie stosownej decyzji przez organ uprawniony do nadania odznaczenia, lecz decyzja organu ma charakter uznaniowy. Rozbudowany katalog nagród przewidziany jest w Kodeksie karnym wykonawczym w rozdziale ósmym.

Przykładem nagród o charakterze mieszanym mogą być stypendia wynikające z różnych regulacji prawnych, na przykład stypendia i nagrody przyznawane przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Uzyskanie stypendium lub nagrody ma z pewnością walor materialny, ale wiąże się również z prestiżem dla osoby, która uzyskała stosowne stypendium.

Konkludując, należy stwierdzić, iż badanie sankcji pozytywnych (nagród w prawie) ma istotny walor, albowiem wymusza spojrzenie na prawo z innej perspektywy badawczej. O ile nauki prawne koncentrują się na tak zwanej negatywnej stronie działania prawa (patologii prawa), kiedy to prawo nie zadziałało skutecznie, oraz patrzą na prawo przez pryzmat prawa jako środka rozstrzygania konfliktów (prawo sądowe), to rezultatem takich badań jest skupienie się na sankcjach negatywnych. Natomiast spojrzenie na prawo od strony nagród stwarza całkiem nową perspektywę badawczą. W tym miejscu należy jeszcze zaznaczyć, iż przedmiotem regulacji prawnych są zachowania ludzkie, które mogą przybierać postać działań lub zaniechań. Z całą pewnością nagrody prawne są lepszym środkiem stymulacji aktywności ludzkiej niż kary (co potwierdzają badania z zakresu psychologii i socjologii). Nadto należy zwrócić uwagę, iż nagrody prawne związane są z tak zwaną funkcją dystrybucyjną prawa, poprzez którą następuje podział określonych środków w ramach danej społeczności. Ta funkcja dystrybucyjna prawa w obecnych czasach zdaje się nabierać coraz większego znaczenia. Współczesne społeczeństwa europejskie są coraz bardziej roszczeniowe w stosunku do władzy politycznej, która musi w mniejszym lub większym zakresie te roszczenia uwzględnić, aby zapewnić sobie sukces wyborczy. Realizacja tych roszczeń następuje zazwyczaj w formie nagród i różnego rodzaju gratyfikacji.

